

Raplamaa Sipa küla Vanamardi talu Joona heinamaa. 2. oktoober 2023

PUISNIITUDE VAIMNE KULTUURIPÄRAND

Tekst: **MEELI MESIPUU** Fotod: **JÜRI METSSALU**

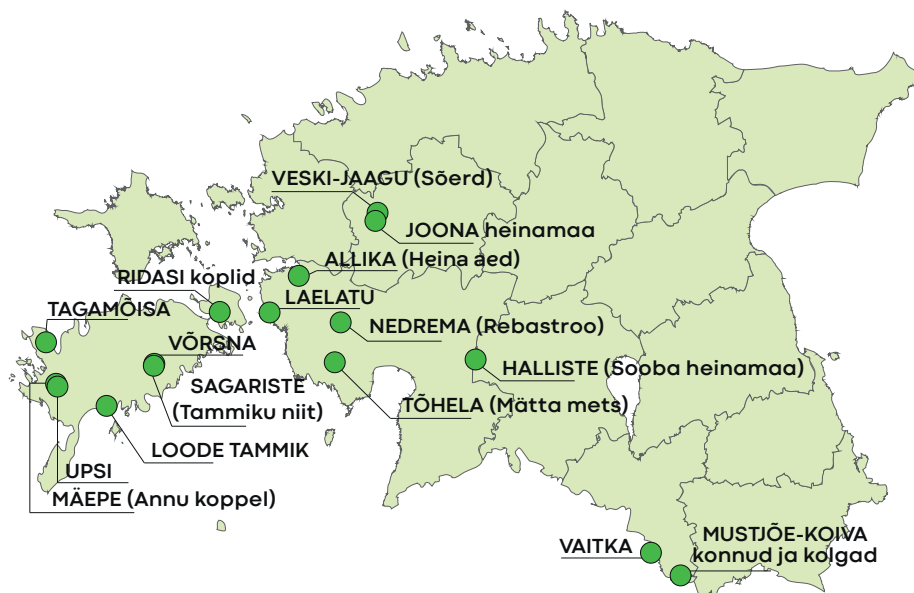
Puisniitudest on pärast taasiseseisvumist saanud üks Eesti sümboleid. 20. sajandi esimesel poolel katsid puisniidud ja -karjamaad hajusalt ligikaudu viiendiku Eesti maismaast ning olid inimeste

igapäevaeluga väga tihedalt seotud, ent mingit erilist tähendust toona vaevalt tajuti [3].

Praeguseks on puisniitude pindala tuhat korda vähenenud: niidetavaid alasid on jäänud alla 1500 hektari. Maasti-

kus hoomatavaid, kuid järk-järgult hävivaid puisniite on säilinud ligikaudu 6500 hektaril [1].

Aina vähemaks jääb inimesi, kes on ise pärandniitudel käsitsi heina teinud. Hääbumas on puisniitude vaimne kul-

① Puisniidulad, mille kohta on tehtud uuringu käigus intervjuu

Metssalu (Eesti kohapärимuse keskus). Siht oli täpsustada, millised vajadused, tööviis ja suhtumine on puisniite kujundanud ning alles hoidnud. Projekti vältel polnud mõeldav võtta vaatluse alla kõiki puisniite, seetõttu keskenduti kümme-konnale alale, mis on paremini säilinud ja osalt ka UNESCO kultuuripärandi ootenimekirjas (vt ①).

Mäluasutuste materjalide põhjal selgus, et kohakeskset pärimust projekti

INTERVJUUD PUISNIITUDE HOOLDAJATEGA

Ühtekokku salvestati 20 intervjuud, küsitluid oli 24: mõnel juhul andsid kaks inimest koos intervjuu. Intervjueeritute keskmine vanus oli 66 aastat, vanim on sündinud 1931. aastal ja noorim 1982. aastal. Usutluste alus oli Elle Roosuste koostatud ning Jüri Metssalu ja Jaak-Albert Metsoja täiendatud puisniitude/puiskarjamaade küsimustik.

Sageli oli intervjuu andnud inimestel mälestusi ja heinatöö kogemusi mitmelt puisniidult ning ka muud tüüpi niitudelt ja karjamaadelt. Lapsepõlvkodu-ga seotud heinamaa võis paikneda teises külas või maakonnas ja olla praeguseks hävinud. Kokkuvõttes kogunes pärandipalu rohkem kui 20 puisniidu kohta ning lisaks mälestuskilde mitmetelt lamminiitidelt.

Nii mõnelgi juhul ei olnud jutustajal võimalik heinatööst puisniidul eristada tööst lagedal heinamaal, kuna eriti luh-tadel on kooslused väga üleminekulised ning hooldus ei erinenud ei aja ega ots-tarbe poolest.

Tinglikult saab küsitlustega kogune-nud info jagada nelja ajajärku. Kõige vanemad teated jäävad okupatsioonieel-sesse aega; enamasti on tegu vanematelt või vanavanematelt kuulnud lugudega või varaste lapsepõlvemälestustega. Esi-vanemate kaudu teatakse näiteks, kui palju peeti talus varem loomi, kes talve-heina vajasid.

Aina vähemaks jääb inimesi, kes on ise pärandniitudel käsitsi heina teinud.

tuuripärand ehk põlvest põlve edasi antud teadmised, tavad, oskused ja nendega seotud tööriistad, mis on kujundanud kooslused, mida tänapäeval kõrgelt hindame liigirikkuse ja maastikuilu tõttu [5].

PUISNIITUDE VAIMNE PÄRAND

Puisniitude vaimse kultuuripärandi uuring kuulub projekti WOODMEADOWLIFE „Puisniitude taastamine ja jätkusuutliku majandamise edendamine Eestis ja Lätis“ (LIFE20 NAT/EE/000074) toetatud tegevuste hulka. Projekti juhtpartner on keskkonnaamet; uuringut koordineeris 2023.–2024. aastal pärandkoosluste kaitse ühing.

Arhiivitöö ja intervjuud tegi Jüri

uurimisalade kohta on talletatud vähe [4]. Pärimuslik teave on kogunenud eelkõige intervjuudest, mille helifailid ja nimestikud on hoiul Eesti kirjandusmuuseumi eesti rahvaluule arhiivis. Valik uurimisaladega seotud lugusid on kantud maa-ameti kohapärимuse kaardirakendusse, mis on kõigile huvilistele internetis kättesaadav [2].

Tööde käigus selgus, et nii mõnegi tuntud puisniidu korral (Laelatu, Halliste, Looe, Tagamõisa) oli peaaegu võimatu leida inimesi, kes oleks ise pika aja vältel sellel alal heina teinud või valmis uurijaga kontakti astuma. Sel juhul küsitleti inimesi, kelle kokkupuude puisniiduga oli kaudsem või kes olid tegutsenud samalaadsetel heinamaadel naabruses.

Viidu küla Upsi talust pärit Kihelkonna-Liiva küla Kailajõe talu perenaine Naima Villak näitab koduõuel vana vikatit. 8. september 2023

Suurima osa pärimusest hõlmavad heinatöö meenutused kolhooside-sovhooside perioodist, kui taludele algul kuulunud heinamaad ning enamik kariloomi maaelanikel käest võeti. Omal vastuolulisel moel hoidis kolhoosikord osa puisniite siiski alles.

Eraldi etapp on segane aeg taasiseisevumise järel 1990. aastate algusest kuni Euroopa Liiduga ühinemiseni: maade tagastamine, niitmise hääbumine, muutunud hooldusvõtted ja õhinal alustatud taastamine.

Viimane ajajärk on 2004–2023, mille põhiteemad on pärandniitude hoid põllumajandustoetuste kaudu, raskused suhtluses PRIA ja looduskaitseametnikega, üha intensiivsemaks muutuvad hooldus- ja taastusvõtted ning kahjutunne puisniitude kunagise mõtte kadumise ja võimaliku loodusväärtuse vähenemise pärast. Siinse kokkuvõtte maht ei võimalda paraku ühtegi mainitud ajajärgudest ammen-davalt käsitleda. Järgnevalt püüab autor oma vabal valikul tuua esile teemasid eelkõige pikimast ajajärgust, kolhoosiajast.

PUISNIITUDE NIMETAMINE

Enamik küsitluid kinnitas, et sõna *puisniit* pole nende pere või piirkonna varasemas kõnepruugis kasutatud. Puisniitude kohta öeldi *heinamaa* või *mets*, lisades ette maatikki kasutava või kunagi kasutanud talu või peremehe nime (nt Mätta mets Tõhelas), *koppel* (Annu koppel Mäebe külas või Kirve koppel Ridasi külas), *metsaniit* (Muhu Linnuse külas), *heinamets* (Tõhelas) või *heina aed* (Allika puisniit Kirikukülas).

HEINATÖÖ KESTUS, ALGUS JA LÕPP

Nii okupatsioonieelsel kui ka -järgsel ajal eelistati taludes heinamaid, kust sai rohkesti ja vähema vaevaga toitvat heina piimalehmadele ja tööhobustele. Selliseid rohumaid polnud kunagi ülearu ning sööta varuti ka viletsama rohukasvuga aladelt. Puisniitude *leheheina*, *lehelist heina* peeti heaks eelkõige lammastele, kuid seda anti ka teistele loomadele. Puudeta heinamaid ei pruukinudki majapidamises olla, näiteks 1931. aastal sündinud Mäepe puisniidu vanaperemehe sõnul oli valdav

osa selle talu maadest niidetav ja karjatatav *koppel*, *mets*; lagedaid alasid kasutati põldudena.

Laialt levinud tava oli niita heina alles siis, kui see oli saavutanud täispikuse, oodati heina õitsemist; see olenes ka ilmast. Küpsevat kolletavat heina peeti kehvemaks.

Niitma hakati lagedatelt aladelt, kus hein oli valminud varem, ning liiguti edasi puisniitudele. Sobivat niiduaega kirjeldasid küsitlud eri moods, näiteks *peale jaani pidi traat sisse pugema* (hein läks kõvaks); *peale jaani enam ei ole niiduaeg, siis on koristamise aeg* (Pä, Alu k); *kui õitses kuuja päeva rohi* – härghein (Pä, Nedrema k); *puisniidule tuleb niitma minna peale seitsmevennapäeva* (10. juuli) (Sa, Suur-Rahula k).

Raplamaa Sipa küla Joona heinamaa peremees mainis rahvatarkust heinamarjapäevast (2. juuli): *siis tuleb raudnael heina sisse*; tema hinnangul oli nõukogude ajal sellest kuupäevast raske lähtuda. Tööde aega püüti sobitada linnast abiks käivate sugulaste puhkusega; esmajärjekorras tuli hein ära teha kolhoosi heinamaadel. Olenevalt asjaolu-

dest võis puisniidu heinategu alata ka juuli lõpus või augustis, lõpetada püüti hiljemalt viljalõikuse ajaks (augusti keskpaik).

Valgamaal mäletatakse, et majandite ajal püüti lagedail või hõreda puistuga Mustjõe ja Koiva luhahainamaadel lõpetada heinategu juba jaanipidude ajaks.

TÖÖTEMPO JA HEINA KOKKUPANEK

Heinatöö kiirus puisniitudel olenes ilmast, tööinimeste arvust (perekond, sugulased, vahel ka küla- või kolhoosirahvas), kasutatud töövahenditest-seadmetest ja heinamaa niiskusel.

Paljud küsitlused on ise veel puisniitudel või muudel heinamaadel sepavikatiga heina niitnud. Legendikel püüti rohi maha saada hobu- või traktorniidukiga; põõsaste-puude ja kivide ümbrus ning aia- ja kraaviveered niideti käsivikatiga.

Sipa küla Veski-Jaagu pererahvas on meenutanud: *Puisniidu alal niideti kahte järku; tagant niideti eraldi; muidu ei jõua kõike ära korjata; esimene osa puisniidust niideti veel lisaks kahte osasse; tagant niideti üks osa ja päris tagant veel teine osa; kokku neli osa; olenes igal aastal ka heinakasvust ja ilmast; kui oli vähem heina, siis niideti sõerd näiteks kahes osas.*

Nedrema küla Põlde-Jaani pererahvas on kirjeldanud: *Niitmise järjekord sõltus maa niiskusetasemest; sooheinamaale ei pääsenud peale vahel; soonekohad niideti hiljem kuivemal ajal; allikatagune soon niideti ka, kõik niideti ära, kõik oli arvel, lammas sõi kõik ära, peenike rohi.*

Üldjuhul puisniidult midagi niitmata ei jäetud, kuna heinapuudus oli suur ja polnud ka sellist kommet: seda võidi pidada lohakuseks. Paaril korral on küll mainitud, et niitmata oli jäänud kuivaks kõrbenud rohuga koht või saarekestel alune: ilmselt mõeldi saarekesi moodustavaid puu- või põõsatukki. Harva on nenditud, et ilusaid taimi jäeti vahel kasvama. Suuremate kuhjade või küünide juurde heinasaadet enamasti lohistati, kasutades samalt heinamaalt raiutud võsakaikaid.

Väga värvikad on Soomaa giidi Edu Kuilli kirjeldused lapsepõlve heinatööst Halliste jõe ääres Sooba luhahainamaal: hobusega heina riisumine, heinakormmaga jõeületus, kuhjategu ja saadude kokkuvedu, toit, mida hei-

Nedrema puisniidu Vainu talu küün. 1. september 2023

nal olles söödi, heinaküünis ööbimine ja meenutus naabrimehest, kes ööbis heinaajal tamme all; sõit kodust mitmekümne kilomeetri kaugusel asuvale heinamaale (*Kell 6 läks kastiga veoauto, kus oli raudkonstruktsiooni peal puupingid; auto viis hommikul inimesed heinale; valge toonekurg*

Laialt levinud tava oli niita heina alles siis, kui see oli saavutanud täispikkuse, oodati heina õitsemist; see olenes ka ilmast.

lendas kõrval heinamaal; rästik noka vahel; naised karjusid, et laseb lahti ja uss kukub neile pähe; seda muidugi ei juhtunud).

Kogunenud heinatöömälestused ja sellega seotud sõnavara vääraks pikemat kirjutist. Tähelepanuväärne on mainitud heinatööriistade mitmekesisus alates laste mõõdu järgi tehtud puurehast ning lõpetades eri tüüpi traktoritega, millel olid oma hellitavad hüüdnimed, nt *põka, käkerpuss, sakslane* jne.

KARJATAMINE PUISNIIDUL

Usutluste andmestiku põhjal on olnud tavapärane karjatada puisniitude ädalal lambaid, hobuseid ja lehmi nii koos kui

ka eraldi. Oma korrektiivid tegi siin kolhoosides lubatu ja keelatu.

Näiteks Sipa küla Vanamardi talu peremees teab isa juttude põhjal, et *ees-tiajal* aeti pärast heinaaega loomi metsa, kuid kolhoosikorra aegu võis pidada ühte lehma ja neid sai ketitada kodule lähemal. Alu küla Kõlu-Andrese talu vanaperenaine mäletab, et Mätta metsa lasti pärast heinategu kogu küla loomad ädalale. Ent temast 23 aastat noorem tütar seda enam näinud ei ole.

Sipa küla Veski-Jaagu puisniidu ädalal karjatati kolhoosi hobuseid. Kirikuküla Allika heinaaias proovis kolhoos mullikaid karjatada, kuid loomadele sealne suvine ninaesine ei meeldinud. Seetõttu avanes kõrvaltalu inimestel võimalus sel alal heina teha ja oma lambaid karjatada.

Laelatu, Nedrema ja Vaitka puisniidust kõnelenud inimesed kolhoosiaegset ädalal karjatamist ei mäleta. Laelatu puhul võis põhjuseks olla looduskaitsepiirang, puisniidul ei tohtinud pikka aega isegi niita. Pärast kolhoosikorra lõppu on Laelatu tihedamal ja kivisemal puisniiduosal ajuti karjatatud lambaid. Tükk Nedrema puisniitu võeti kolhoosi ajal kasutusse hobuste karjamaana ning kasvas seetõttu võssa, kuid nüüdseks on seal niitmine taastatud. 1990. aastatel karjatati mõnda aega veiseid ka Tagamõisa puisniidul.

Tavapärastelt ei ole taluelus puisniitete ega karjamaid arvatavasti rangelt

Sipa küla Vanamardi talu peremees Peeter Paunmaa Joona heinamaal küüni juures. 2. oktoober 2023

lahus peetud. Seda lubab arvata ka mitmel pool kasutuses olev nimetus *koppel*, mille põhjal võis niiduna kasutatud ala kunagi olla näiteks hobusekoppel.

PUISNIITUDE ILME, KAASNEVAD TÖÖD JA MUU KASUTUS

Mitme intervjuu põhjal võib järeldada, et kunagistel puisniitudel kasvas praegusega võrreldes tunduvalt vähem põõsaid. Mäepe puisniidu vanaperemees on endisaegse puisniidu kohta öelnud: *Põõsaid suurt ei olnud; mõni lagedam koht oli ka, aga iildiselt metsane.*

Põõsarinne hõrenes järjepideva niitmise ja ädalal söövate kariloomade tõttu. Põõsaid-puid oli vaja ka tööriistade tarbeks, nagu rehapulgad, luua- ja hanguvarred, hobuseloogad, kirvevarred; põõsaokstest tehti pliitide ja ahjude kütteks hagu.

Kolhoosiajal piiras mitmel pool puude raiet looduskaitse. Kirikuküla Allika heinaaia peremees on kirjeldanud: *Sarapuupõesastest tehti sadakond viiku. Raiuti talvel, tehti haokubusid; kõeti ahju; kui ühe kuhu ära kütsid, oli ahi soe ka; paksusid puid polnud võtta. Puudega kõeti siis, kui tehti saia, õunakooki.*

Puisniidu kevadiste tööde hulka kuulus ka okste ja mahalangenud puude koristus. Sipa Veski-Jaagu talu peremees mäletab, kuidas vanaonu oli tei-

nud hagu: *Küüni taga olid suured haovirnad; siis ei põletatud oksti nii nagu tänapäeval; iga viimne oksaraas korjati üles.*

Puisniidul jalalt kuivanud puud võeti kiiresti maha ja kasutati kütteks. Nedrema Põlde-Jaani talu peremehe sõnul käidi kolhoosiaegu kevadtalviti Rebastroo heinamaal kütet kogumas, see tegi puisniitu lagedamaks: *lõpuks jäigi üsna lagedaks, ainult võimsad*

Puisniidul jalalt kuivanud puud võeti kiiresti maha ja kasutati kütteks.

puud alles.

Allika heinaaiast maha võetud sirgematest haabadest tehti kunagi sealauda põrand ja saarest väravaid. Peale okste koristamise riisuti vähemalt kodulähedastel puisniitudel ka lehti, mida on ühtlasi kartulimaale rammuks sisse küntud. Lehti pandi ka lauta allapanuks.

Ligikaudu pooled küsitlenuist on näinud, kuidas tehti lammastele talviseks lisasöödaks lehisvihtu, või mäletavad nende kuivatamist. Mõned on lehisvihtu kunagi ise teinud. Sobivate puuliikidena on nimetatud vahtrat, saart, pärna ja haaba; kaski mainitakse saunaviha materjalina. Viljandi- ja Valgamaa luhaniitudel tehti lambavihtu pajust ning

kehvadel aastatel on loomadele ette raiutud männioksi. Kolm küsitlenuist on teinud lehisvihtu metskonnale metsloomade talvise lisasöötmise jaoks. Korduvalt on juttu nõgesevihtadest kanadele, samuti angervaksavihtadest.

Puisniitude kõrvalkasutusena mainiti sageli päiklite, seente ja maasikate korjamist. Maamesilaste pesadest on söödud mett, kuid kõike ei lubatud ära süüa, pidi jääma ka mesilastele.

Hilisemal ajal on üllatavalt paljudel puisniitudel antud loodusharidust, korraldatud lastelaagreid ja talguid.

ILUS HEINAMAA

Küsimusele „Milline heinamaa on ilus?“ on sagedamini vastatud niimoodi: *hooldatud, puhas, ei ole võssa kasvanud ja hooletusse jäetud; Et heinamaa oleks ilus, peab hooldama, niitma, harvendama, pühenduma; peab olema natuke ebanormaalne. Sageli on täpsustatud: Ilu on vaataja silmades. Tihti on ilu määratletud võrdluses mõne teise koosluse või maastikuga: Jõeäärne heinamaa on ilus; Puisniit on võrreldes tavajärgse heinamaaga ilus, muidu ei rabelekski seal.*

Pärandkoosluste kaitse ühing tänab südamest kõiki, kes on jaganud oma kogemusi ja mälestusi puisniitude ning heinatöö kohta. Kutsume üles teisigi panema kirja oma või esivanemate meenutusi nii puisniitudel kui ka puudeta heinamaadel heina tegemisest. Abistavad küsimused leiab PKÜ kodulehelt www.pky.ee. Eriti on oodatud mälestused heinateost soodes ja teistel märgadel heinamaadel. Kaastöö palume saata aadressil pkypky.ee. Kogutud materjal antakse edasi Eesti kirjandusmuuseumile. Senise uuringuga saab tutvuda keskkonnaameti PuisniiduLife-i projekti kodulehel: keskkonnaamet.ee/wood-meadowlife.

1. EELIS, Eesti Looduse Infosüsteem.
2. Kohapärime kaardirakendus. <https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/kohaparimus>.
3. Kukkk, Toomas; Kull, Kalevi 1997. Puisniidud. Estonia Maritima 2.
4. Metssalu, Jüri 2024. Puisniitude vaimse kultuuripärandi (kohapärime) uuring. Aruanne. MTÜ Eesti Kohapärime Keskus.
5. Vaimse kultuuripärandi kaitse konventsioon. Vastu võetud 17.10.2003. - Riigi Teataja II 2006, 19, 51.

MEELI MESIPUU (1975) on botaanik, pärandkoosluste kaitse ühingu niiduspetsialist.

Kaasrahastanud
Euroopa Liit